

Türk Dil Yapısında Cinsiyet

Gender in the Turkish Language System

Friederike Braun

Orijinal Künye

Braun, Friederike (2000). Gender in the Turkish Language System. *Turkish Languages*, 4: 3-21.

Çeviren

Beyza Yüce

Yüksek Lisans Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Türkçe Öğretmenliği Programı, İzmir / Türkiye
Türkçe Öğretmeni, Kıbrıs Ortaokulu
✉ beyzanur.yuce123@gmail.com
ID 0000-0003-2482-4808

Atıf

Citation

Braun, Friederike (2021). Türk Dil Yapısında Cinsiyet (Çev. Beyza Yüce). *Dil Araştırmaları*, 28: 199-215.

Başvuru

Submitted
27.09.2020

Revizyon

Revised
05.03.2021

Kabul

Accepted
12.03.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online
31.05.2021

Öz

Bu makale cinsiyet ayrımlarının dil bilgisel olarak cinsiyetsiz bir dil olan Türkçede nasıl kodlandığını incelemektedir. Cinsiyet ifade eden dilsel araçlar üç düzeyde tanımlanmıştır: (a) sözlüksel (kadın, erkek vb.), (b) morfolojik (örneğin -e eki gibi; memur-e), (c) söz dizimsel (bir cinsiyet ifadesinin (cinsiyet ifade eden bir kelimenin) başka sembolik biçimler ile kombinasyonları, örneğin kadın polis). Bu makalede, bu tür cinsiyet ifadelerinin ortaya çıkışını belirleyen faktörler tartışılmaktadır. Makale ayrıca, açık bir şekilde cinsiyet ifade etmeyen terimlerin, doğal cinsiyet eğilimlerini ve insanlığı (adam veya genç kelimelerinin kullanımında olduğu gibi) erkek cinsiyeti ile eşitleme eğilimine dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dil bilgisel cinsiyet, doğal cinsiyet eğilim

ABSTRACT

This article examines how gender distinctions are coded in Turkish, a grammatically genderless language. Linguistic means of expressing gender are described on three levels: (a) lexical (lexemes such as kadın, erkek), (b) morphological (suffixes such as -e in memur-e), (c) syntactic (combinations of a gender lexeme with another nominal form, e.g. kadın polis). Factors determining the occurrence of such gender expressions are discussed. The article also deals with inherent gender biases of terms without overt gender markers and the tendency to equate humaness with maleness (as in adam or bir genç).

Keywords: Grammatical gender, inherent gender bias

1. Giriş

Türkçenin “dil bilgisel cinsiyetin laneti”nden kurtulduğu iyi bilinmektedir. Bu sebeple Türkçe üzerine yapılan betimlemelerde, cinsiyetlerin dil yapısında ihmal edilebilir bir rol oynadığı varsayılır. Underhill (1976: 32) bu konuyu şöyle bir örnekle

açıklar: “Türkçe gramatikal olarak cinsiyete sahip değildir; yani, “he-she-it” arasında hiçbir ayırım yoktur. Üçü için de “o” zamiri kullanılır. Türk dili üzerine yapılan diğer betimlemeler, kısaca; cinsiyete özgü sözcüklerin, cinsiyet işaretleme niteliklerinin veya eklerinin varlığına işaret eder (krş. Örneğin Kissing 1960: 117; Lewis 1967 (1991): 25 veya Kornfilt 1997: 270); ama genelde, cinsiyet ve cinsiyetin dilsel ifadesi sorunu, Türk dil biliminde yeterince ilgi görmemektedir.

Bu makalenin amacı, Türkçedeki cinsiyet ifadelerini ve bunların dil bilimsel statülerini daha kapsamlı ve sistematik bir şekilde ortaya koymaktır.¹ Söz konusu dil bilimsel biçimlerin az ve basit olmadığı; bu formların grameri ile ilgili bazı soruların yanıtlanması gerektiği tartışılacaktır. Sunulan gözlem ve bulgular, cinsiyetin Türkçedeki dil bilimsel muamelesi ve Türkçe cinsiyet terimleri üzerine yapılan altı yıllık bir araştırmanın sonucudur. Bu araştırma, 1000’den fazla anadili konuşucusunun katıldığı bir dizi deneysel araştırmayı içermektedir. Bu verilere dayanarak toplumsal cinsiyete ilişkin açık ifadelerin genellikle varsayıldığından daha sık olduğu ve toplumsal cinsiyetin gerekli olmadığı yerlerde bile var olduğu tartışılacaktır.

Özellikle aşağıdaki hususlar ele alınacaktır: Türkçe cinsiyeti ifade etmek için kullanılan dilsel araçlar (sözcüksel cinsiyet, ekler ve söz dizimsel cinsiyet işaretleri) 2. ve 3. bölümde sunulmuştur. Cinsiyet ifadelerinin hangi koşullarda kullanıldığı 4. bölümde tartışılmıştır. Bu bölüm ayrıca, cinsiyet işaretleri üzerine yapılmış deneysel bir çalışmanın sonuçlarını da özetlemektedir. 5. bölüm, Türkçede çeşitli göstergeleri olan, insanlığı erkek cinsiyetiyle eşitleme eğilimi ile ilgilidir. Ayrıca bu bölümde, açıkça cinsiyet ifade etmeyen terimlerin gizli cinsiyet özelliklerine de atıfta bulunmaktadır. 6. bölümün sonucunda, önceki bölümlerin ana konuları özetlenecek ve bu sonuçlar kısaca Finceye ilişkin bulgularla karşılaştırılacaktır.

2. Türkçede Cinsiyeti İfade Etme Araçları

Temel olarak Türkçede cinsiyet ifade etmenin üç yolu vardır: Bunlar (a) sözcük birimlerin doğal sözcüksel bir özellik olarak cinsiyetle kullanılması, (b) cinsiyet bildirme eklerinin ve (c) söz dizimsel cinsiyet bildirmenin kullanılmasıdır.

2.1. Doğal Sözcüksel Bir Özellik Olarak Cinsiyet

Kadın, erkek, kız ve oğlan gibi örnekler, doğal cinsiyet belirten sözcük birimler olarak adlandırılan ifadelerin temelleridir. Ancak sözcüksel cinsiyet ayrımları, akrabalık ve hitap terimlerinde de yaygındır.² Çalışma okunurken, bu sözcüksel

¹ Bu makalede yapılan gözlemler belirtilen kaynaklardan elde edilen verilere dayanmaktadır: Edebî metinler, gazete makaleleri, Bilkent ve Orta Doğu üniversitelerinde yürütülen ve internetten erişilebilen “Doğal Türk Dili İşleme” projesinin metin derlemi, yazarlar tarafından yürütülen deneysel çalışmalar, anadili Türkçe olan konuşucularla yapılan röportajlar. Edebî metinleri dil bilimsel kaynaklardan ayırmak için edebî metinler, yayın yılı yerine başlık ve anahtar kelimeler kullanılarak farklı bir formatta alıntılanacaktır. Örneğin “Pamuk, Sessiz Ev, syf. 31”. Makalenin sonunda edebî kaynaklar listesinde tam referanslar verilecektir.

² Gazete makaleleri, yayın tarihi ve sayfa numarası ile belirtilecektir. Örneğin; “Hürriyet, 22 Ağustos 1995, s.3”.

Yapılan tanımda sözcüksel cinsiyet ayrımlarının hayvan ifadelerinde bulunduğu göz ardı edilmiştir.

alanların çakıştığı ve aynı farklılaşmaların tekrarlanacağı unutulmamalıdır (bkz. Tablo 1 ve 2).

Tablo 1. *Akrabalık İfadeleri*

KADIN	ERKEK
Anne	Baba
Abla	Abi (ağabey)
Nine	Dede
Teyze	Dayı

Tablo 2. *Hitap İfadeleri*

KADIN	ERKEK
Hanım	Bey
Hanımefendi	Beyefendi
Bayan	Bay
Abla	Abi
Teyze	Amca

2.2. Cinsiyet Belirten Sonekler

Türkçede cinsiyet belirten (çoğunlukla kadın cinsiyetini belirten)³ birkaç ek vardır. Bu eklerin hemen hemen hepsi eklendikleri sözcüklerle birlikte cinsiyet belirten dillerden ödünç alınmışlardır (Kornfilt 1997: 270). Bahsedilen ekler üretken olmayıp Türkçe köklerden kadın cinsiyetine yönelik ifadeleri özgürce türetememektedir.

“-e” bu eklerin en sık görülenidir. Bu ek, Arapçadan ödünç alınmış ve *sahib-e*, *müdür-e*, *rakib-e* veya *memur-e* gibi Arapçadan ödünç kelimelerde ortaya çıkmıştır (Kissling 1960: 244). Modern Türkçede, cinsiyet belirten soneklerin kullanılma zorunluluğu yoktur. *Sahip*, *müdür*, *rakip* ve *memur* gibi yalın sözcükler de dişillliği karşılayabilir. Türk dil reformunun sadeleştirme çabalarına rağmen, modern Türkçe metinlerde bile bahsi geçen *-e* eki yer alır. Örneğin (1),

(1) *Ertesi yıl laboratuvarlarının karşısında, yıllardır para işlerini yürüttüğü banka şubesinin müdür-e-si Şule Hanım'la evlendi (Uzuner, Susamuru s. 171).*

Benzer şekilde, *memur-e* yapısı 4.2. bölüm altında açıklanan deneysel çalışmada yirmi yaş civarında birkaç konuşur tarafından kullanılmıştır.⁴

“-içe” eki Slav dilinden alınmıştır (Banguoğlu 1986: 178). Bu ek, Slav asıllı kelimelerde (*kral-içe* (bkz. kral) ve *çar-içe* (bkz. çar) bulunur.⁵ *İmparator* kelimesinin kaynak dili İtalyanca olmasına rağmen (Türkçe Sözlük 1988: 702), *imparator-içe* Türkçeye Slavca ile de gelmiş olabilir (Lewis 1967 [1991]: 25). Bu “üç eski ödünçleme”ye ek olarak (Lewis 1967 (1991): 25), Fransızca asıllı *patron* (Türkçe

Bkz. *kısrak* ve *aygır*, *inek* ve *boğa*. Akrabalık ifadeleri için ayrıca krsş. Kornfilt (1997: 519-520).

³ *Aktör/aktris* gibi başka dillerden ödünç alınmış kelime grupları istisna olarak kabul edilir. Her iki tarafta (aktör ve aktris) Türkçe konuşucuları için cinsiyet işaretlemesi olarak algılanabilir.

⁴ İkincil türetmenin varlığı (*sahib-e* yapısının *sahib-e-lik* olması) “-e” ekinin belirli sözcüklerle kullanıldığının göstergesidir.

⁵ Lewis (1967 [1991]: 25) ve Kornfilt (1997: 270)’e göre kaynak dil, Sırp-Hırvat dilidir.

sözlük 1988: 1169) kökünden yakın zamanda *patron-içe* kelimesi türetilmiştir. Devletin kadın başkanları için; *kraliçe*, *çariçe* ve *imparatoriçe* kelimeleri ekli bir şekilde kullanılmak zorundadır, çünkü eksiz olarak bu kelimeler okuyucular tarafından yalnızca erkek (cinsiyet açısından) olarak anlaşılır. Ancak *patron* kelimesi, ek almadan bile kadınlar için kullanılabilir.⁶ Banguoğlu (1986: 178) ve Lewis (1967 [1991]: 25)'e göre *tanrı-ça* kelimesindeki *-ça* eki, kelimenin son hali olan *tanrıça* kelimesinin *-içe* formlarına benzer şekilde türetilmiş olması bakımından *-içe* ile ilişkilidir.

Fransızcadan ödünç alınmış bazı cinsiyet ayırt eden kelime çiftleri, Türkçeye daha fazla cinsiyet eki kazandırmıştır. Bu kelime çiftlerine örnek olarak şunlar verilebilir: *aktör/aktris*, *dansör/dansöz*, *prens/prenses*. Bu ekler Türkçede tutarlı bir şekilde kullanılmaz. Ancak, *kuaför* Türkçeye ödünç alınmasına rağmen *kuaföz* şekli Türkçede bulunmaz. Ayrıca böyle kelime çiftleri arasında her zaman kayda değer bir cinsiyet ayrımı yoktur. Örneğin, *dansöz* kelimesinin “bayan dansçı” anlamı “herhangi bir cinsiyeti içermeyecek” şekilde değiştirilmiş, erkeklerin de “erkek dansöz” olarak adlandırılabileceği sonucuna varılmıştır. Fransızca dişillik bildiren *-es* ekini alan kelimeler için de benzer eğilimler belirtilmiştir: Steverwald (1963: 129, not 328) ‘a göre *metres* kelimesi erkek metresleri ifade etmek için “mistresses” şeklinde kullanılabilir, Brendemoen ve Haulhaugen (1992: 38, not 12) ise *hostes* ‘kadın uçuş görevlisi’ kelimesinin uzun mesafeli otobüslerde erkek servis personeline atıfta bulunabileceğinin gözlenebileceğini söyler.⁷

Bir cinsiyet bildirme eki için tek yerli (doğal) aday, *hocanım* örneğinde görülen *-(a)nım* son ekidir. Bu son ek, konuşma ve örneklerde sıkça kullanılması nedeniyle (örn. *hoca hanım*), kök ile kaynaşan ve son ek benzeri bir nitelik elde eden ‘*hanım*’ sözlük biriminin enklitik bir versiyonudur. *-(a)nım* son eki ile oluşan sözcükler bugün çok sık görülmemekte ve temelde *hoca-nım*, *müdür-anım* ve *hemşir-anım*⁸ gibi formlarla sınırlı kalmaktadır.

Yukarıdaki genel bakış, Türkçede cinsiyet belirtme eklerinin bulunduğunu göstermiştir. Ancak bu eklerin sınırlı dağılımları ve kullanım sıklıkları, onlara dil sisteminde ikincil bir rol vermiştir. Eklerden kaynaklanan sistematik bir cinsiyet farklılaşması olmasına rağmen, Türkçede bu bir gelişme göstermemiştir. Yabancı dil bilgisi unsurlarını ortadan kaldırma çabalarıyla dil reformunun cinsiyet belirten son eklerin azalmasına katkıda bulunduğu varsayılabilir.⁹ Ergin’in (1958 [1993]: 120) Türkçede cinsiyet eklerinin bulunmadığına dair gözlemleri, ancak yukarıda belirtilen ekler dil bilimsel cinsiyet sisteminin bir parçasını oluşturmadığı sürece doğrulanabilir.

⁶ Kelimenin ek almış formu olan *patroniçe*de, daha genel olarak ‘genelev yöneticisi’ anlamı çıkarılmaktadır. Bu kullanım *patroniçe* kelimesinin kadın patronları belirtmek amacıyla düzenli olarak kullanılmasını engelleyebilir.

⁷ Ancak bu konu hakkında bilgi veren kişiler, *hostes* kelimesi yerine *muavin* kelimesini kullanmayı tercih ettiler.

⁸ *Hemşire* kökü bir cinsiyet sözlük birimidir, bu nedenle son ek bu durumda fazladan bir cinsiyet işaretleyicisidir.

⁹ Dil reformu hakkındaki yazın (örn. Steverwald 1963, 1966; Brendemoen 1990), cinsiyet belirten bu ekler hakkında şartıcı derecede az bilgi içerir. Örneğin Arapça *-e* eki, reformda izlenen dilde sadelik çalışmalarının tipik bir hedefi olmalıdır.

2.3. Söz Dizimsel Cinsiyet İşaretlemesi

Kadın doktor, erkek arkadaş veya kadın bir polis gibi türün ifadeleri, söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinin örnekleridir: Cinsiyet sözlük biriminin başka bir isim soylu kelimeyle birleştirildiği karmaşık isim tamlamaları oluştururlar. Bu tür bir cinsiyet ifadesi kelime boyutunu aştığından, burada söz dizimsel bir fenomen olarak kabul edilir. Bundan sonra, böyle bir ifadedeki cinsiyet terimi, “cinsiyet işaretleyicisi” diğer terim ise “belirtilmemiş (cinsiyet açısından)” olarak anılacaktır. Bu bölüm “kadın” ve “erkek” işaretleyicilerine genel bir bakış sunarken, söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinin yapısal yönleri 3. bölümün altında ele alınacaktır.

En sık kullanılan en genel “dişil” işaretleyici kelime *kadındır*. *Kadın* kelimesi kullanıldığında farz edilen, söz konusu kadının bir yetişkin ve/veya evli olduğudur.¹⁰ *Kadın* söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde yaygın olarak kullanılır; *kadın başbakan, dilenci kadın, kadın yazar, kadın dedektif* gibi kombinasyonlar için bkz.¹¹

Yetişkin kadınlar için kullanılan diğer bir cinsiyet işaretleyicisi, Avrupalıların kullandığı unvanlardaki *mrs* veya *madame* türlerine eş değer olarak dil reformu sırasında kullanıma sokulan *bayan* kelimesidir. *Bayan* kelimesi, kadın kelimesinden biraz daha resmîdir (Bu nedenle Türkçe sözlükte (1988) “unvan” sınıfında ele alınmıştır, 158.), ancak bu kelime de geniş bir yaygınlık kazanmıştır ve *bayan futbolcu, bayan mahkûm* örneklerinde olduğu gibi değersiz ya da günümüzde yaşayan kadın rollerini ifade etmeyen terimlerle kullanılabilir. Ancak bayan sözcüğünün taşıdığı resmî hüviyet *hâlâ dilenci bayan, köylü bayan* ya da *bayan katil* gibi kombinasyonların oluşmasını önler. Söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde, bayan kelimesi, benzer bir dağılımı ve statüsü de olan *hanım* kelimesinden çok daha sık kullanılmaktadır.

Genç ve/veya evli olmayan kadınlar için *kız* cinsiyet işaretleyicisi kullanılır. Birçok kombinasyonda ortaya çıkan bu kelimenin tipik örnekleri *kız çocuğu, kız arkadaş, kız öğrencilerdir*. *Kardeş* kelimesi ile birlikte kullanılan *kız* kelimesi, referansın gerçek yaşını ifade etmez ancak referans alınan kişiye göre yaş ifade edebilir. Bir *kız kardeş*, diğerinin daha büyük olması şartıyla 50 yaşında olabilir.

Bu kadın cinsiyet işaretleyicileri dışında daha fazla özel kullanım alanı olan birkaç kelime vardır. Örneğin *karı* kelimesi belirgin bir şekilde aşağılayıcıdır ve *köylü karıları* şeklindeki tamlamalarda bulunabilir. *Teyze* kelimesi aşinalık bildiren *komşu teyzeler* (bu kullanım konuşma unsuru olarak *teyze* kelimesinin kullanımı ile paraleldir.) örneğinin kombinasyonlarında görülür. *Madam* ve *matmazel* işaretleyicileri, Müslüman veya Türk olmayan kadınlara atıfta bulunur. Avrupa’ya özgü bir gönderge için bakınız: *terzi matmazel*.

Yalnızca iki işaretleyici erkek cinsiyetini belirtmek için yaygın olarak kullanılır. Bunlar, *erkek* ve *adam* kelimeleridir. *Erkek* kelimesinde, yaşa ilişkin kısıtlamalar vardır. Ancak bu kısıtlamalar, kelimenin karmaşık anlatımlardaki pozisyonuna bağlıdır. *Erkek çocuk* veya *erkek okuyucu* örneklerinde olduğu gibi erkek sözcüğü

¹⁰ Evliliğin bu yönü bekaleti kaybetmek anlamına gelir. Bu özellik ayrıca 12 ve 13 yaşındaki kızların *genç kadınlar* olarak adlandırıldığı haberde açıkça belirtilmektedir (Türkçe Doğal Dil İşleme Projesi, dosya “trthaber1”), çünkü onlar genelev kadınlarıdır ve dolayısıyla bakire değillerdir.

¹¹ İlgili ögelerin sırası, 3.1. bölümün altında ele alınacaktır.

niteleyici olduğunda, sadece cinsiyet ifade eder ve yaş hakkında hiçbir şey söylemez. Bu kelime tamlanan olarak görev yaptığı yerde (Bkz. *komşu erkekler*), yetişkin erkeklere atıfta bulunur.¹²

Adam sözcüğünün ikincil cinsiyetten bağımsız “insan” kullanımı dikkate alındığında bu sözcüğün eril bir işaretleyici olması şaşırtıcı görülebilir. Bununla birlikte, bu bağlam genellikle iki anlamı açıklamaktadır: *Adam* kelimesi, belirli bir kişiye atıfta bulunarak tekil olarak kullanıldığında “erkek” anlamına gelir. Bir eril işaretleyici olarak *adam* kelimesi, referans alınan kişinin yetişkin olduğunu ima eder. Ancak *makinist adam*, *dilenci adam* ve *cüce adam* örneklerinde olduğu gibi başka şekillerde de geniş ölçüde birleştirilebilir. 4.2. bölümün altında belirtilen deneysel çalışmaya katılan katılımcılar, eril cinsiyet işaretleyicisi olarak *erkek* kelimesinden ziyade *adam* kelimesinin tercih edildiğini göstermişlerdir.

Dişil cinsiyet işaretleyici eş değeri *bayamın* aksine, *bay* kelimesi nadiren söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde görülür. *Bay eleman* ifadesi, iş teklifleri ve aranan ilanlarla sınırlıdır. *Hanım* kelimesinin eş değeri sayılabilecek olan *bey* kelimesi, neredeyse hiçbir cinsiyet işaretleyicisi olarak kullanılmamaktadır.

Oğlan kelimesi yetişkin olmayanlar için erkek işaretleyicisi olarak kullanılmaktadır. *Oğlan çocuğu* ve *oğlan kardeş* gibi erkeklerin kullanabileceği kombinasyonlar da bulunur.¹³ *Erkek* niteleyicisinin aksine *oğlan* kelimesi, göndergenin yaşı hakkında kesin bilgi verir.

Herif sözlük birimi, *karı* kelimesine benzer şekilde aşağılayıcı kabul edilir. Bu kelimenin söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde kullanımını oldukça nadirdir; açıkça olumsuz bir kombinasyon olan *hademe herif* tamlaması bu kullanımın örneklerindedir.

Sonuç olarak, Türkçede cinsiyet belirtmeyen isim türünden kelimeler birleştirildiğinde cinsiyet işaretleyicisi olarak hizmet veren bir dizi cinsiyet sözlük birimi oluşmaktadır. Bu sözlük birimlerin anlamsal bileşenleri değerlendirmesinin yanında resmiyet belirtme ve yaşa referans olma özellikleri de vardır. Cinsiyet ifadesi yerine bu görünüm, konuşurlar tarafından belirli bir işaretleyicinin kullanılması için temel motivasyon olabilir. Bir konuşur, olumsuz bir değerlendirme yapmak amacıyla (cinsiyet belirtmek yerine), cinsiyeti belirtilmemiş *sattıcı* sözcüğüne *karı* kelimesini eklemeyi seçebilir. Benzer şekilde, bir konuşur erkek kardeşinin *hâlâ* çocuk olduğunu işaret etmek için *oğlan* kelimesini *kardeş* kelimesiyle birlikte kullanabilir. Ancak en önemlisi ne olursa olsun bu işaretleyiciler, okuyucunun aklında her zaman cinsiyet

¹² Kaynak kişilerin bazıları, erkek kelimesinin tamlanan pozisyonunda kullanılmasının biraz olağan dışı olduğunu düşünmüştür. Onlar için, erkek kelimesi bir isim pozisyonunda görüldüğünde az da olsa cinsel çağrışımlar yapar; böylesi durumlarda bu kelime biyolojik cinsiyet ifade eder (Türkçe sözlük 1988: 463). Söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde isim soylu kelimeler sınıfı için, bkz. 3.1. bölüm.

¹³ Genellikle *oğlan* kelimesi, ya çok genç ve cinsel açıdan tecrübesiz oldukları ya da eş cinsel oldukları için, tamamen erkek olmayan kişileri ifade ederken kullanılır. Eş cinsellik ile olan ilişkisi nedeniyle bazı kaynaklar, *oğlan* kelimesini cinsiyet işaretleyicisi olarak kullanmakta tereddüt etmiş ve onun yerine erkek kelimesini tercih etmişlerdir.

bilgilerini taşır. Cinsiyet sözlük anlamındaki ana bileşen olduğu için, bu işaretleyiciler, cinsiyet işaretleyicileri olarak kabul edilirler.

3. Söz Dizimsel Cinsiyet İşaretlemesinin Yapısal Yönleri

Bir cinsiyet işaretleyicisi ile cinsiyet belirtmeyen isim soylu kelimenin kombinasyonu iki şekilde değişebilir: İlk yol, iki ögeyi de tek tek sıraya koymaktır. - *Kadın polis* ve *polis kadın* örneklerindeki gibi- hem cinsiyet işaretleyicisi hem de cinsiyet açısından tanımlanmamış isim soylu kelimeler belirtilmiştir. İkinci değişim alanı ise iki ögenin oluşturduğu anlam türüyle ilgilidir. Burada yine iki olasılık vardır. Birincisi, *bayan sürücü* örneğindeki gibi, ikisinin ilişkisinin resmî bir göstergesi olmaktan öte, basitçe yan yana dizilmiş olmalarıdır. İkinci olasılık, kız çocuk(ğ)-u örneğinde olduğu gibi, iki ögenin bir birleşik içerisinde, tamlananın üçüncü tekil kişi iyelik eki almış bir isim ile birleşmesidir.

3.1. Söz Dizimsel Cinsiyet İşaretlemesinde Ögelerin Sırası

Kadın öğretmen türündeki kombinasyonlar, son ögenin söz dizimsel olarak baskın olan tamlanan ile ilk ögenin niteleyici konumunda olduğu karmaşık, eksiz ifadelerdir.¹⁴ Önceki bölümde bulunan örnekler, işaretleyicilerin ve cinsiyet belirtmeyen ek almamış isimlerin her iki konumda da ortaya çıkabileceğini *kız öğrenci* (işaretleyici-cinsiyet belirtmeyen ek almamış isim) ile birlikte *köylü kadın* (cinsiyet belirtmeyen ek almamış isim-işaretleyici) tipindeki ifadeler ile göstermektedir. Aynı iki sözlük birimin her iki sırada da görülmesi ve hatta aynı metin içinde değişmesi sıra dışı değildir. Örneğin, hem *hasta bakıcı kadın* ve *kadın hasta bakıcı* örnekleri hem de *trafik polisi kadın* ve *kadın trafik polisi* örnekleri aynı metinde bulunmuştur. Ankara'da yapılan bir dizi standart görüşmede, bilgi veren katılımcılar, aynı cümle çerçevesine eklenmesi mümkün olan *bayan futbolcu* ve *futbolcu bayan* ifadelerinden bahsetmişlerdir. Bununla birlikte, farklı sıralamalar ve belirli formlarda yapılan bazı kısıtlamalar arasında anlamsal farklılıklar vardır.

Her iki sıralamanın da mümkün olduğu durumlarda, yalın hâldeki tamlanan göndergenin temel tasnifini yaparken niteleyici anlama yönelik daha fazla bilgi ekler (Genel olarak niteleyici ve tamlanan ilişkisi için krş. Haig 1998: 74.). Örneğin, *kadın polis* olarak adlandırılan bir kişi, her şeyden önce polis memurudur, ama aynı zamanda bir kadındır. Diğer bir deyişle *polis kadın* olarak adlandırılan kişi, öncelikle bir kadın olarak görülür, fakat bu kadın aynı zamanda bir polis memurudur. Kissling (1960: 118) ve Lewis (1967 [1991]: 252) benzer şeylere dikkat çeker; niteleyicinin genellikle dikkatin odak noktası olduğunu söylemekle birlikte bu durumun sebebinin, niteleyicilerin insanları aynı temel kategoriden ayıran özelliği tanımlaması olduğu üzerinde dururlar. Böylece, *öğrenci kız* ve *dilenci kız* örneklerinin her ikisi de 'kız'

¹⁴ *Kadın* gibi bir niteleyicinin (kadın *öğretmen*de olduğu gibi), *iyi* gibi bir niteleyiciden dil bilgisel olarak farklı olduğu açıktır (*iyi öğretmen* örneğinde olduğu gibi). Bu nedenle *kadın* ve *iyi* kelimeleri genellikle

* *iyi* ve *kadın* bir *öğretmen* gibi bir ifadeyle koordine edilmez. Bu, en azından kısmen, *kadın* ve *iyi* kelimelerinin isim olarak birbirinin benzeri olmama derecelerinin farklılığından kaynaklanmaktadır (Bunun için aşağıya bakınız.). Bu sorun, makalede tartışılan düşünceler ile ilişkili olmadığından burada daha fazla tartışılmayacaktır.

kategorisine atıfta bulunur, ancak niteleyiciler iki kız arasındaki farkı vurgular. Öte yandan, *kız öğrenci* gibi *erkek öğrenci* tamlaması da temel ‘öğrenci’ kategorisine atıfta bulunurken niteleyici, cinsiyet temelinde iki zıtlık oluşturur. Böylece tamlanan, kuruluştan etkilenen ve anlam odağı niteleyicisi olarak görülebilir. Dede (1982: 88)’nin önerisine benzer bir görüş olarak “Tamlayan niteleyicidir.” kalıbının esas temel olduğunu varsayan bir görüş önerilmiştir. Bu görüşe göre; *kız öğrenci* söz öbeği, ‘kız’ anlam odağı ve ‘öğrenci’ etkilenen ifadesi ile ‘Öğrenci bir kızdır.’ gizli cümlesini ifade eder. *Öğrenci kız* için; anlam odağı olarak ‘öğrenci’ ve etkilenen olarak ‘kız’ ile birlikte gizli cümle ‘Kız bir öğrencidir.’ olabilir. Bununla birlikte, bu anlamsal ayrımlar çok ince ayrımlardır. Birçok bağlamda bu ayrımlar o kadar küçüktürler ki, anadili konuşucuları iki düzen arasında somut bir fark algılamamaktadır.

Ek olarak, belirli sözlük birimleri ilgilendiren ögelerin sıralamasında birkaç sınırlama vardır: *Alman* veya *Ankaralı* gibi köken bildiren ifadelerde, genellikle tamlanan işaretleyici olmakla birlikte niteleyici konumunda¹⁵ ortaya çıkar (Örneğin bakınız, *Alman kadın* dizimi kullanılırken **kadın Alman* dizimi kullanılmaz.). *Adam* ve *karı* işaretleyicileri her zaman tamlanan konumundadır; dolayısıyla *dilenci adam* veya *komşu karı* dizimi doğrudurken **adam dilenci* veya **karı komşu* dizimi doğru değildir. *Çocuk* ve *kardeş* gibi cinsiyet işaretleyicileri, *erkek çocuk* ve *kız kardeş* dizimlerinde olduğu gibi niteleyici konumunda olmak zorundadırlar.

Alman bayan formundaki ögelerin dizimi, elbette anlamsal olarak bir mesele oluşturmamaktadır; ancak buradaki mesele kelime sınıfı üyeliği ile ilgilidir: Diller arasında sıfatların isim tamlamaları içerisinde niteleyici olarak görev yapmaları onların ilk işlevidir, dolayısıyla tamlanana atfedilirler (Krş. Croft 1991: 52; Bhat 1994: 49-50, 167; Wierzbicka 1986: 373; Türkçede krş. Kornfilt 1997: 105). Bu nedenle sözcük gruplarının sınıf üyeliği ve söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde tercih edilen dizim, tahmin edilmelidir. Türkçede, sıfat ve isimlerin ayrımı açık ve net değildir; bu durum önemli tartışmalara neden olmaktadır (krş. Johanson 1990: 187-191). Johanson (1991)’un açıklamalarında görüldüğü üzere, iki kelime sınıfı arasında net bir çizgi çizmek imkânsız olmasa da zordur. Bu durum, Braun & Haig (2000)’deki sonuçlarla ve tartışmalarla desteklenir; burada hiçbir bireysel dil ölçütünün bir sıfat sınıfını isim sınıfından ayıramayacağı iddia edilmektedir. Braun & Haig (2000)’de bildirilen kişi referansı için Türkçe isim soylu terimler üzerinde yapılan deneysel çalışma, sıfat benzeri kelimelerden isim benzeri boyutlara uzanan bir “isimsilik” ölçeğinde konumlanabileceğini göstermektedir: Sıfat benzeri terimlere örnek olarak *zengin* ve *Ankaralı* verilebilir; oysa *polis* ve *kadın*, isim benzeri terimlerdir; *hasta* ve *genç* gibi yalnız durumdaki kelimeler ise orta seviyededir (hem isim hem sıfat olarak kullanılabilirler.). Konuşurlar, niteleyici işlevde daha fazla sıfat benzeri terimleri, tamlanan pozisyonunda ise daha fazla isim benzeri terimleri tercih etme eğilimindedirler; ancak bu kurallar kategorik olmaktan ziyade kademeli olarak uygulanır. Sıfatlar ve isimler arasında kesin bir kelime sınıfı ayrımı yoktur; bu nedenle, söz dizimsel cinsiyet işaretlemesindeki ögelerin sıralanmasında sadece çok az sayıda

¹⁵ Krş. Braun & Haig (1998) bu terimlerin nispeten düşük derecede “isimlik” olduğunu söylemektedir.

kural vardır. Yukarıda tartışıldığı gibi, belirli bir öge için hangi pozisyonun uygun olduğu metnin içeriğine ve konuşurun ihtiyacına bağlıdır.

3.2. Tamlamada Eklilik- Eksizlik Rekabeti

Cinsiyet işaretleyicisi ve cinsiyet belirtmeyen terimin bazı kombinasyonlarının, ikinci öge üzerinde bir iyelik ekine sahip olduğu, buna karşın çoğu kombinasyonların iyelik ekini kullanmadığı dikkat çeker; *kız çocuk(ğ)-u* ve *kadın polis* örnekleri konu ile alakalı olduğundan incelenebilir. Bu durum basit bir kelime sınıfları (Eksiz biçimlerde sıfat benzeri öge + isim ögesi ve ekli biçimlerde iki isim ögesinden oluşur.) meselesi değildir, *köylü kadın* ve *köylü kadın-ı* örneklerinde olduğu gibi aynı iki sözcük hem iyelik ekli hem de iyelik eki olmadan oluşabilir. Bu nedenle, tamlama oluşturmada yan yana dizime ve son eke bakmak gerekir.

Türkçede tamlama oluşturma, (a) iki isim soylu sözcüğün yan yana gelmesiyle (örneğin *altın yüzük*) ve (b) tamlananın üçüncü tekil kişi ekini alması (örneğin *doğum gün-ü*) vasıtasıyla sağlanır. Son ek kullanımı daha sık görülen bir mekanizmadır ve tamlama oluşturma modelinin standartlaşmış bir şekli olarak kabul edilir; o kadar ki Ergin (1958 [1993]: 362) isim soylu sözcüklerin takısız isim tamlaması oluşturma fikrinden “feci bir yanlışlık” olarak bahseder. Bununla birlikte, takısız isim tamlaması, belirli koşullar altında – örneğin ögelerden biri *altın yüzük* veya demir kapıdaki gibi malzemeye atıfta bulunduğu- kullanılmaktadır (İlgili kurallara genel bir bakış için krş. König 1987; Kornfilt 1997: 473-475; Dede 1982 veya Lewis 1967 [1991]: 41-44).

Bayan sürücü veya *komşu erkekler* gibi örneklerde görüldüğü üzere cinsiyet açısından belirsiz terimlerle cinsiyet işaretleyicilerinin kombinasyonlarında takısız isim tamlaması açıkça baskın tiptir. İyelik ekinin kullanımı, çoğu durumda, alanyazında açıklandığı gibi (örneğin; Lewis 1967 [1991]: 252, König 1987: 166-167), anlamda önemli değişiklikler meydana getirecektir: *Kadın terzi*, terzi olan kişinin bir kadın olduğu anlamını taşıırken; *kadın terzi-si*, kadın giysileri ile uğraşan terzidir; ancak mutlaka bir kadın olmak zorunda değildir.

Türkçe tamlamalarda belirtisiz isim tamlamasına karşı takısız isim tamlaması analizinde König (1987), söz diziminde iyelik ekinin söz dizimsel cinsiyet işaretlemesinde ortaya çıkmasını öngören bir kurala ulaşır. König’e göre, dizme; söz konusu isim soylu sözcükler bir yüklem birleşimi oluşturduğunda, yani referansla ilgili benzer ifadelerde kullanılır. Örneğin *kadın doktor* referansın bir kadın ve aynı zamanda bir doktor olduğunu belirten iki yüklemi birleştirir. Son ek ile oluşturulan *kadın doktor-u (jinekolog)* tamlaması böyle bir benzer talep içermez, ancak tamlananın tanımını verir. Bu açıdan cinsiyet işaretleyici ve tanımlanmamış (cinsiyet açısından) terimin kombinasyonlarının görünümünü incelemek, hemen hemen hepsinin birleşik yüklemelerden oluştuğunu anlatır: Bir *kız çocuk* hem bir kız hem çocuktur, bir *köylü kadın* hem bir köylü hem kadındır ve bir *dilenci adam* hem bir dilenci hem de bir adamdır. Bu nedenle, König’in önerdiği kuralı takiben, takısız isim tamlamasının bu tür kombinasyonlarda baskın türde birleştirici olması şaşırtıcı değildir. Ancak şaşırtıcı

olan bu birleşimin son ekte de ortaya çıkmasıdır.¹⁶ Bu durumun *kız çocuk(ğ)-u*, *oğlan çocuk(ğ)-u*, *erkek çocuk(ğ)-u*, *çingene kadın-ı* ve *köylü kadınlar-ı* gibi örnekleri vardır. Özellikle *kız çocuk(ğ)-u* öylesine sık görülür ki, bu takısız isim tamlaması formunu König tarafından oluşturulan kuralı açıkça ihlal etse de *kız çocuk* küçük bir değişken olarak sayılmak zorundadır.¹⁷

Ekli formların oluşumu bu noktada açıklanamaz, ancak birkaç kombinasyon için takısız isim tamlaması ve ekli biçimlerin (belirtisiz isim tamlaması) bir arada bulunmasının neden kabul edilebilir olduğu en azından anlamsal bir bakış açısıyla anlaşılabilir (krş. Haig 1998: 81): Çünkü bu durumların çoğunda son ek, anlam belirsizliğine veya yanlış yorumlamaya yol açmaz. *Kadın doktor-u* (*jinekolog*) kadınlar için bir doktor, *erkek kuaför-ü* erkekler için bir kuaförken; *kız çocuk(ğ)-u* veya *köylü kadın-ı* örneklerinde bir kavramın yerini tutmadan yararlanılmaz, çünkü kızlar ile ilgili bir çocuk veya kızlar için çocuk olmayacağı gibi köylüler için de bir kadından bahsedilemez.

4. Cinsiyet Ne Zaman Açıkça Bellidir?

Türkçe dil bilgisinde, kişilerden söz edildiğinde cinsiyet ayrımının kullanılmasına gerek yoktur. Ama, herhangi bir dilde olduğu gibi, söylem koşulları bazen 4.1. bölümün altında verilecek olan örneklerdeki gibi cinsiyete açıkça atıfta bulunmayı gerektirebilir. Daha da ilginç olanı, merkezi bir bilgi parçası ve bir ifadeyi anlamak için zorunlu olmadığı halde cinsiyetin açıkça ifade edildiği birçok durumun var olmasıdır. Cinsiyet işaretlerinin sıklığı ve dağılımı ile ilgili veriler 4.2.'de sunulmuştur.

4.1. Cinsiyet İşaretleme İçin Söylem Koşulları

Bir kategorinin kadın ve erkek temsilcilerine ait söyleyişlerinin karşılaştırılması amaçlandığında (2. örnek), ifadenin geçerliliği sadece bir cinsiyetle sınırlı olduğunda (3. örnek) veya söylemin uzaması ifadenin temel konusu olduğunda (4. örnek); cinsiyet ifade edilmek zorundadır.

(2) **Kız çocuklarındaki beslenme bozuklukları ve buna bağlı ölümler, erkek çocuklardan çok fazla** (*Hürriyet*, 22 Nisan 1996, s.17).

(3) **Ekvador'un ilk kadın devlet başkanı olma şansını yakalayan 41 yaşındaki Arteaga'nın da Buracam gibi bir lakabı var** (*Milliyet*, 10 Şubat 1997, s.13).

(4) ... **İSEDAK toplantılarına bu yıl 53 ülkeden uzmanlar katılıyor. Bu uzmanlar arasında birkaç kadın da yer alıyor. Kadın uzmanlar, genellikle tesettürlü** (*Milliyet*, 13 Kasım 1996, s.4).

Arkadaş terimi, cinsiyet işaretleme söz konusu olduğunda özel bir durum oluşturur: Bu terim yalnız olarak kullanıldığında, ilk olarak ilişki türünün yakınlığına

¹⁶ Birkaç yazar Türkçedeki iki bileşik yapısındaki dalgalanmaya ve dil değişimine dikkat çekmiş (König 1987, Lewis 1967 [1991]: 47; Brendemoen & Hovdhaugen 1992: 62), gözlemledikleri şey takısız isim tamlamasında bir artış olurken belirtisiz isim tamlamasında artışın olmaması olmuştur.

¹⁷Bu çalışmanın 4.2. bölümünün altında belirlenen örneklerle göre *kız çocuk* sadece bir kez görüldüğü, buna kıyasla *kız çocuk(ğ)-u* 18 kez görülmüştür.

işaret etmez, ama karşı cinsiyete açıkça atıf yapıldığında sık sık “sevgili” veya “eş” kelimelerinin anlamını değiştirir. Örneğin (5), *arkadaş* terimi; ilişkilerde belirleyici bir değişikliğe işaret eden *erkek arkadaş* terimi ile doğrudan karşılaştırılır:

(5) **Arkadaş olalı 6 ay ama, erkek arkadaşım olalı 3 ay falan oldu** (Çerezcioglu, *Mavi saçlı*, s.189).

Arkadaş, konuşurun yakın ilişkide olduğu bir kişiyi ifade etmek için kullanıldığında, cinsiyet işareti kullanmak neredeyse zorunludur. *Arkadaş* kelimesi ile bir cinsiyet işaretleyicisinin kullanılması, sıklıkla bu ilişki türüne bir gösterge oluşturur.

Kesin olarak gerekli olmadıkça, cinsiyet işaretleri, 6. örnekte olduğu gibi, insan çeşitliliği ve çokluğu görüntüsünü canlandırmak için kullanılabilir:

(6) **Girenter, çıkanlar, beyazlı kadın hasta bakıcılar, beyazlı erkek hasta bakıcılar, sedyede taşınan bir ihtiyar, kollarına girilmiş adım adım götürülen bir kadın...** (Altan, *Gökyüzü*, s.182)

Cinsiyet açısından açıkça belirtilmemiş olan bir terim, tek başına okuyucuların veya dinleyicilerin farklı bir cinsiyet beklemelerine yol açtığında, yani referansın cinsiyeti beklenenden saptığında, sıklıkla kullanılır. Örneğin (7. örnek), bir gazete makalesinin başlığında bulunan *bayan* işaretleyicisi *futbolcunun* kim olduğuna işaret eder; okuyucuların da aksini tahmin edebileceği gibi, metindeki bu işaretleyici *futbolcunun* erkek olmadığını gösterir:

(7) **Bayan futbolcudan kaza kurşunu** (Milliyet, 25 Ocak 1996, s.3)

Açıklandığı gibi, cinsiyet işaretleme hem istenilen mesajı iletmek için gereklidir; hem de faydalı geçmiş bilgisini iletmek için bir araçtır.

4.2. Cinsiyet İşaretlemesinin Gerekli Olmadığı Durumlar

Birçok dil bilimci, Türkçede açık bir cinsiyet ifadesinin yalnızca gösterilmesi kaçınılmaz olan yerlerde (Kissling 1960: 117) veya “anlamanın önemli olduğu yerlerde (cinsiyetin anlamı etkilediği yerlerde)” (Brendemoen & Havdhaugen 1992: 38, yazarın çevirisi), yani yukarıdaki bölümde belirtilenlere benzer durumlarda gerçekleştiğini iddia eder. Bununla birlikte, Türkçe metinlerin daha yakından incelenmesi, cinsiyet işaretlemesinin bu şekilde açıklanamayacağını, aslında kullanımının gereksiz görüldüğü şaşırtıcı sayıda örneğin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, 8. örnekte cinsiyet işaretlemesinin kullanımı gereksiz görülmektedir. Çünkü bağlam, motor yağı reklamında gösterilen modelin bir başka kadın olan Ceylan ile kıyaslanması hususunda modelin cinsiyetine dair birkaç ipucunu zaten içermektedir:

(8) **Şaşkınlıkla duvardaki Mobil- Oil afişine baktım: Elinde yağ tenekesi tutan manken kadın inanılmayacak kadar Ceylan'a benziyordu** (Pamuk, *Sessiz ev*, s. 244).

Orhan Pamuk'un bir başka romanı *Cevdet Bey ve oğulları*'nda, sıklıkla ‘kardeş’ kelimesi ile birlikte kullanılan ‘kadın’ işaretleyicilerinin benzer şekilde açıklanamayan ve göze çarpan örnekleri vardır: (Genç) kız kardeş, neredeyse her zaman, böyle bir şeyin belirtilmediği yerlerde bile ‘kız kardeş’ olarak adlandırılmaya devam eder. (Küçük) erkek kardeş ise basitçe ‘kardeş’ olarak adlandırılır.

Bu gibi açık işaretleyicilerin oluşumunu ve dağılımını sistematik olarak araştırmak amacıyla, anlama için kesinlikle gerekli olmayan cinsiyet işaretlemesine odaklanan bir deneysel çalışma yapılmıştır.¹⁸ Çalışmada, bir kişinin yaralandığı trafik kazası ile ilgili 404 katılımcıdan İngilizce bir metin çevirisi istenmiştir. Bu kişinin cinsiyeti bildirilen olaylar ile ilgisiz olmasına rağmen, metinde kullanılan İngilizce zamirler (he, she vs.) sayesinde kişinin kimliği de saptanabilmiştir. Metin, merkezdeki karakterin mesleği ve cinsiyeti değiştirilerek oluşturulan çeşitli versiyonlarda sunulmuştur. Bu şekilde, beklenmedik cinsiyet oluşumları için karşılık hazırlanmıştır: Ana karakterin (*erkek*) *sekreter* veya (*kadın*) *basketbol oyuncusu* olarak adlandırıldığı yerde cinsiyet (kesinlikle gerekli olmasa da), dikkate değer bir bilgi parçasıdır.

Açık bir cinsiyet işaretleyicisi kullanmadan, hikâyenin tüm uyarlamaları için anlaşılabilir, tutarlı ve doğru bir Türkçe metin formüle etmek mümkün olabilir. Çevirilerin %72'sinde olan da budur. Ancak, geriye kalan %28 oranındaki cinsiyet işaretli metinlerin sayısı, cinsiyet işaretlemesinin dil bilgisel veya metinsel olarak gerekli olmadığı göz önüne alındığında şaşırtıcı derecede yüksektir. Kullanılması beklenmeyen cinsiyet ifadesi, elbette belirli metin uyarlamalarında cinsiyet işaretleme için potansiyel bir motivasyon kaynağıydı. Ancak, kısa sürede bunun belirleyici faktör olmadığı ortaya çıktı: 'Basketbol oyuncusu' ve 'polis' uyarıları ile kullanılması beklenmeyen kadın cinsiyetini işaretleme eğilimindeyken yine kullanılması beklenmeyen erkek cinsiyetini 'sekreter' ve 'hizmetçi' ile işaretleme eğilimi yoktu. İşaretleme, eşit oranda kullanılması beklenen ('Amerikan' ve 'çocuk' örneklerinde olduğu gibi) veya kadın cinsiyetin daha fazla kullanılmasının beklendiği yerlerde bile, her zaman kadın cinsiyeti için erkek cinsiyetinden daha sık görülmüştür.¹⁹ Bununla birlikte, ikinci durumda, 'kadın' işaretleyicilerin kullanılma sıklığı yalnızca 'erkek' olanların kullanılma sıklığından çok az yüksekti ve aralarındaki fark istatistiksel olarak anlamlı değildi.

Bu nedenle, veriler cinsiyetin önemsiz olduğu ve/veya cinsiyetin kullanılmasının beklendiği durumlarda bile, kadın cinsiyetinin Türkçe olarak işaretleme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Erkek cinsiyeti ise beklenmedik yerlerde bile nadiren görülmektedir.²⁰ Bu bulgu, daha sonraki bir çalışmada görüşülen kişiler tarafından yapılan açıklamalarla desteklenmiştir (Krş. Braun 1998b, 4C çalışması). Cinsiyet işaretlerinin kullanımı düşünülürken, erkek referanslar için önemli biçimler işaretlemiş (*erkek sekreter*, *çocuk bakıcısı adam* vb.), ama bunlar kullanımları

¹⁸ Bu çalışma 1. Bölümde adı geçen Türkçede cinsiyet üzerine yapılan deneysel çalışmalar dizisinden biriydi. Bu çalışma, Braun (1997 ve 1998b)'da daha ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bu çalışmada kullanılması beklenen cinsiyet işaretleri dikkate alınmamıştır. Çünkü herhangi bir dilde olduğu gibi Türkçede de kullanılması beklenen cinsiyet ifadeleri açıkça görünmektedir. Ayrıca ele alınan bu çalışmalar, Türkçede cinsiyet işaretlerinin dağılımı hakkında bilgiler içermemektedir.

¹⁹ Kadın cinsiyeti, tüm durumların %50'sinde, erkek cinsiyeti ise sadece %5'inde işaretleştirilmiştir. Bu, oldukça önemli bir istatistiksel farktır.

²⁰ Çevirilerin, Türkçenin kullanımının gerçekçi bir resmini vermediği söylenebilir. Kaynak metindeki cinsiyet farklılığı konuları cinsiyeti işaretlemeğe doğru itmiş olsa bile, Türkçe verilerdeki asimmetrik eğilim İngilizceden kaynaklanmamaktadır, çünkü cinsiyet ifadeleri İngilizce orijinalerde her zaman simetrik olmuştur (Örneğin, (erkek(he)) o çocuk, (kız(she)) o çocuk). Üstelik *basketbol oyuncusu* ve *sekreter* uyarıları ile nispeten nadiren yapılan cinsiyet işaretlemelemleri, konuların kaynak metinde yer alan cinsiyet işaretlerini otomatik olarak taklit etmediğini göstermektedir.

‘imkânsız’ veya ‘tuhaf’ oldukları için reddedilmiştir. Tüm bu açıklamalar ışığında söylenebilir ki, Türkçede erkek cinsiyet işareti, kadın cinsiyet işaretine göre çok daha az gelenekselleşmiştir.

Genel olarak, açıkça belirtilen cinsiyet ifadeleri, Türkçede sık sık varsayıldığı gibi nadir olmayıp kesinlikle cinsiyet ifadesinin metinsel bir zorunluluk olduğu bağlamlar ile de sınırlı değildir. Kornfilt’in (1997: 270) sadece az sayıdaki ismin cinsiyete göre işaretlendiğine (yani, cinsiyet eklerine sahip olanların) dair açıklaması oldukça yanıltıcıdır.

5. İnsan = Erkek (?)

Cinsiyet işaretlemesi üzerine elde edilen deneysel veriler, Türklerin referansında temel bir asimetri belgesine sahiptir: Kadın cinsiyeti, açık ifadelerle vurgulanma eğilimindeyken erkek cinsiyeti, genellikle belirtilmesi gerekmeyen normal bir durum olarak kabul edilir. Bu eğilim, Silveira (1980)’nın ‘erkek = insan yanlılığı’ olarak adlandırdığı durumu örnelemektedir: Erkeklerden genel terimlerle (birey, kişi, insanlar vb.) bahsedilirken, cinsiyete özgü ifadeler (kadın, kız öğrenci vb.) kadınlar için kullanılır. Bu fenomenin anlamsal bir sonucu; Türkçe isimlerde ‘gizli cinsiyet’in, yani cinsiyet işaretlemesi olmadan Türkçe terimlerin anlamsal doğasında olan cinsiyet eğilimlerinin, var olmasıdır. Gizli cinsiyete ilişkin yapılan iki deneysel araştırmada, aşağıdaki kurallılıklar saptanmıştır:²¹ *Polis* veya *işportacı* gibi erkeklere ait mesleklerden gelen terimler, erkek eğilimli olup anadili konuşucularında ‘erkek’ cinsiyetini akla getirir. Dolayısıyla bu kelimelerin gizli cinsiyetleri erkektir. Benzer şekilde, *sekreter* veya *temizlikçi* gibi kadın alanlarını oluşturan terimlerin gizli cinsiyeti, kadınlarla ilgili meslekleri çağrıştırdığından kadındır. Bununla birlikte cinsiyetten bağımsız alandan gelen kelimeler, kadınların ve erkeklerin istatistiksel dağılımına uymayan bir eğilime sahiptir – *kişi* veya *birisi* gibi kelimelerin gizli cinsiyeti erkektir. Kelime anlamı genellikle insanlara atıfta bulunan terimler, ‘kadın’dan daha çok ‘erkek’ olarak anlaşılmaktadır. Bu durum Silveira (1980) tarafından “*insan = erkek yanlılığı*” yani, genel terimler için tercih edilen bir ‘erkek’ okuma eğilimi, olarak adlandırılır.

Kişi ve buna benzer kelimelerdeki erkek cinsiyetine olan eğilimin, bağlamdaki cinsiyet eğilimlerinden kaynaklanmadığını gösteren deneysel kanıtlar vardır. Bağlamın deneysel olarak kontrol edildiği bir başka araştırmada, *kişi* kelimesini cinsiyetten bağımsız bir bağlamda, 386 katılımcının %64’ü ‘erkek’ %14’ü ise ‘kadın’ olarak yorumladı (Geri kalan yorumlar, kapsayıcı nitelik taşımaktadır.). Açık cinsiyet işaretleyicilerinin dağılımı ve aynı zamanda kişi referansı için kullanılan terimlerin cinsiyet anlamları, pek çok dilde var olduğu tespit edilen norm olarak erkek ilkesinin, Türkçedeki varlığını da kanıtlar. Aşağıdaki paragraflarda, ‘insan’ ve ‘erkek’ sözcüklerinin anlamlarını harmanlayan bazı ilave Türkçe kelimelerden örnekler verilecektir.

²¹ Bu çalışmalar Braun’un (1997, 1998a ve 1998b) çalışmalarında daha ayrıntılı olarak betimlenmektedir.

Modern Türkçedeki *oğul* kelimesi aslında ‘çocuk’ anlamına geliyordu, zamanla bu sözcük için tercih edilen okuma ‘erkek evlat’ anlamı ile geçersiz kılındı. On üçüncü yüzyıl öncesi Türkçede, Clauson’un (1972: 82) etimolojik sözlüğünde tanımladığı gibi ‘erkek’ anlamı için güçlü bir öncelik bulunur:

“*Oğul* ‘yavru, çocuk’ aslında her iki cinsi de (kadın-erkek) yansıtır, ancak güçlü bir ‘erkek çocuk’ ifadesiyle; kendi başına “erkek evlat” anlamına gelir, ama “kız evlat” anlamına gelmez. *Çoğul* kullanımında “erkek evlatlar ve kız evlatlar” anlamına gelebilir ancak “oğul kız” daha normal bir ifade olur.”

Görünüşe göre *oğul* kelimesi erkek eğiliminin kadın referanslar için cinsiyet işaretlemesini gerektirdiği bir aşamadan geçti, Grönbech (1936: 24)’in bahsettiği *kız oğul* (kız çocuk) tarihsel formu, bugün tamamen cinsiyete özgü bir anlam kazanmıştır. Modern Türkçede paralel bir eğilim *çocuk* kelimesinde de görülebilir. 4.2. bölüm altında özetlenen çalışmada, cinsiyet işaretli *kız çocuğu* tamlamasının kızlarda tercih edildiği, sadece *çocuk* kullanımının ise erkekler için normal bir ifade olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, *çocuk* kelimesinin sadece ‘erkek’ olan ikinci bir okuması olduğunu belirtmekte fayda vardır. Anlamsal olarak *çocuk* “genç erkek” demektir (*Türkçe sözlük* 1988: 317) ve yaklaşık 25 yaşına kadar olan erkekler için kullanılır. Aşağıdaki cümle (9), *çocuk* kelimesinin ikinci anlamdaki kullanımını örneklendirir:

(9) *Partide Semra’nın yanında çok yakışıklı bir çocuk gördüm.*

Benzer türde bir anlamsal daralma *genç* kelimesinde de görülmektedir. Bu kelime niteleyici (sıfat) olarak kullanıldığında cinsiyetten bağımsızdır ve *genç sporcular*, *genç kız* veya *genç adam* örneklerinde olduğu gibi serbestçe farklı isimlerle birleştirilebilir. Ancak, *genç* tamlanan olarak kullanıldığında anlaşılabilir bir erkek eğilimine sahip olur ve genellikle ‘genç erkek’ olarak yorumlanır. 1977 yılında Ankara’da 42 Türkçe konuşucusu ile yapılan bir dizi röportajda, 30 katılımcının büyük bir çoğunluğu, *genç* sözcüğünün tamlanan görevinde olduğunda yalnızca ‘erkek’ cinsiyetini karşıladığını belirtti.²² 10. Örnek *genç* sözcüğünün bir niteleyici ve tamlanan olarak kullanımını göstermektedir: Aşağıdaki cümlede, *genç* (Tamlanan olarak kullanılmıştır, bundan dolayı ‘erkek’ cinsiyetini temsil eder.) ile onun karşısında olan *genç kız* (Genç burada niteleyici olarak kullanılmıştır, bu yüzden cinsiyeti ‘belirsiz’dir.) bir arada verilmiştir:

(10) *Ailesinin evlenmelerine karşı çıkması üzerine sevdiği gençle birlikte kaçan genç kız, onları yakalayıp öldürmek için ant içen ağabeyinin tabancasının namlusunu ensesinde hissediyordu (Hürriyet, 30 Ağustos 1995, s.2).*

11. örnek, *genç* bir kız annesinin, *genç* erkekler tarafından kızına gösterilen ilgiye verdiği tepkileri anlatıyor. Yine, burada da *genç* kelimesi açıkça belirli bir cinsiyete sahiptir ve cümlenin sonunda geçen *erkek* kelimesi ile neredeyse eş anlamlı kabul edilir:

²² *Genç* kelimesinin ‘erkek’ cinsiyetine gizli olarak sahip olması, belirli cinsiyet ön görüleri ile uygun olarak algılanan yan etkilere sahiptir. Yapılan deneysel bir çalışmada, *genç* kelimesini *çeyizini düzmek* deyiimi ile birleştiren bir cümlenin *askerliği bitirmek* ile birleştirilen bir cümleye göre anlamlı derecede daha az kabul edildiği tespit edilmiştir (Krş. Braun, 1998b).

(11) *Bir yerde tesadüfen bir genç olsa, biraz bana baksa... [annem] sanıyor ki; erkekler benimle ilgilendikleri zaman çok seviniyorum* (Özgül, *Lise defterleri*, s. 47).

Bu nedenle, Türkçe *genç* kelimesi, kişi referansı için bir terim olarak kullanıldığında cinsiyete özgü olan İngilizce *youth* kelimesine benzer. Bununla birlikte, *genç* kelimesinin çoğul hali olan *gençlerin* hem kadınlara hem de erkeklere atıfta bulunabileceğini belirtmekte fayda vardır (Bakınız, 12.örnek):

(12) *Gerlingen Diesel caddesi üzerindeki Flic-Flac diskoda Türk Pop Geceleri'nin ilkine gelen Türk gençlerinin yüzde 65'ini [sic] genç kızlar oluşturdu* (Sabah, 4 Kasım 1996, s.11).

Genel olarak, *genç* kelimesinin de *çocuk* ve *oğul* kelimelerine benzer bir gelişme gösterdiği görülmektedir: Sözlük anlamı, insanların tümü için geçerli olan bir terimi karşılama gereken bu sözcük, anlamsal olarak daraltılmış; böylece tercih edilen anlam da ‘erkek’ cinsiyetini karşılamıştır.

6. Sonuçlar

Türk dil yapısında cinsiyet, dil bilimsel cinsiyet ayrımlarının gösteremeyeceği kadar önemli bir rol oynar. Cinsiyet ifadeleri oldukça değişkendir ve (kesin anlamda) metinsel zorunluluk talebinden daha sık kullanılır. Ancak, cinsiyet dağılımı belirgin şekilde asimetriktir; çünkü, açıkça ifade edilen ilk ve en önemli işaretleyici kadın cinsiyetidir.

Cinsiyeti açık hale getirmenin en sık kullanılan ve en yaratıcı yolu, söz dizimsel cinsiyet işaretidir: Cinsiyeti belirtilmemiş herhangi bir terim, cinsiyet ifade etmek için cinsiyet belirten bir sözcük ile birleştirilebilir; aynı zamanda, değerlendirmenin, resmîyetin ve yaşın ilave görünüşleri de bireysel cinsiyet işaretleyicileri tarafından aktarılabilir. Söz dizimsel cinsiyet işareti ile oluşturulan ifadelerin yapısı dil bilimsel tanım için problem teşkil etmez: Takırsız isim tamlamasına nazaran belirtisiz isim tamlaması kullanımının dağılımı daha fazla açıklamaya ihtiyaç duyar, söz dizimsel cinsiyet işaretlemesindeki öğelerin kelime sınıfına üyeliğini “sıfat” veya “isim” olarak kolayca kararlaştırmak mümkün değilse de bir isimlendirme ölçeği yardımıyla bu durum belirlenmelidir.

Türkçede kişi referansı için kullanılan terimlerin çoğu, cinsiyet için işaretlenmemiştir. Ancak, en azından anlamsal olarak, cinsiyet burada bile önemli bir unsurdur. Yolcu, şoför veya temizlikçi gibi cinsiyet açısından tanımlanmamış terimler; konuşucuların ve dinleyicilerin kendilerini öncelikle erkek veya kadın cinsiyetiyle ilişkilendirmesini ve bu terimlerin kullanılma şeklini etkileyen “gizli bir cinsiyete” sahiptir (Krş. Braun 1998b).

Genel olarak, dil bilimsel açıdan cinsiyetsiz dillerde cinsiyetin rolü konusunda çok az araştırma yapılmış olmasına rağmen; yukarıda sunulan bulguların Türkçe için tek olmadığı varsayılabilir. Her şeyden önce Engelberg (1993, 1998 ve 1999 yıllarında) tarafından ve Fince hakkında yapılan araştırmalardan bilindiği üzere; Fince ile Türkçe arasında yalnızca dil bilimsel cinsiyet açısından değil, aynı zamanda birçok yapısal özellik bakımından da önemli paralellikler vardır. Fincede iki temel cinsiyet eki

bulunmaktadır: Fincede *myyja-tar* (satış elemanı kadın) ‘da olduğu gibi –*tAr* ekini alan (Bu ekin kökenleri Baltık dillerine dayanmaktadır.) ve “kadın” cinsiyetini belirten örneklere rastlanmaktadır, ancak bu ekin kullanımının gittikçe azaldığı görülmektedir. *Sisa-kkō* (ev hanımı) örneğinde karşılaşılan –*kkO* soneki ise her zaman cinsiyet ifade etmek için kullanılmaz (Krş. Engelberg, 1998). Türkçede olduğu gibi, Fincede de asimetric cinsiyet işaretlemesine yönelme eğilimi vardır. *Nais-* (kadın) kökü ile oluşturulan *nais-arkkitehti* (kadın mimar) örneği, erkek cinsiyet yerine kadın cinsiyetinin daha açıkça ifade edildiğini gösterir. Bu tür işaretler gereksiz olarak görüldüklerinde, örneğin, cinsiyetin bağlamdan anlaşılabilceği durumlarda bile ortaya çıkabilir (Engelberg 1999). Tüm bunlara ek olarak, kişi referansı için işaretlenmemiş terimler; erkek cinsiyetine eğilim sergileyen ve cinsiyetten bağımsız alanlardan gelen terimlerle örtülü bir cinsiyete sahip görünmektedir (Engelberg 1993-1999).²³

Sonuç olarak; cinsiyet, dil topluluğunda önemli bir sosyal kategori olduğu sürece, dil yapısı ve dil kullanımı için bir faktör olarak dikkate alınmalıdır. Cinsiyet etkisi, kendine ait bir dil bilgisi sistemi olmayan (gramatikleşmemiş) dillerde farklı ve örtülü bir biçime bürünür. Ancak dil bilimsel açıklamalar yine de ilgili dil bilimsel biçimleri hesaba katmalıdır.

Kaynakça

- BANGUOĞLU, T. (1986). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BHAT, D.N.S. (1994). *The adjectival category. Criteria for differentiation and identification*. Amsterdam - Philadelphia: Benjamins.
- BRAUN, F. (1997). “Covert gender in Turkish”. (Der. K. İmer - N.E. Uzun). *VIII. Uluslararası Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri 7-9 Ağustos, 1996*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 267-274.
- BRAUN, F. (1998a). “Prototype theory and covert gender in Turkish”. (Edit.). Koenig, Pierre J. *Discourse and cognition. Bridging the gap*. Stanford - California: Center for the Study of Language and Information, 113-122.
- BRAUN, F.(1998b). *Geschlecht im Türkischen? Untersuchungen zum sprachlichen Umgang mit einer sozialen Kategorie* [Habilitation tezi, Kiev Üniversitesi].
- BRAUN, F. (1999). Gender in a genderless language: The case of Turkish. (Edit. Y. Suleiman) *Language and society in the Middle East and North Africa*. Richmond: Curzon.
- BRAUN, F. (2000). *Geschlecht im Türkischen?* (Turcologia 42). Wiesbaden: Harrassowitz.
- BRAUN, F.; HAIG, G. (2000). “The noun/ adjective distinction in Turkish: An empirical approach”. *Studies on Turkish and Turkic Languages. Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics. Lincoln College, Oxford, August 12-14, 1998*. (Edit. Aslı Göksel - Celia Kerslake). Turcologia 46. Wiesbaden: Harrassowitz.
- BRENDEMOEN, B. (1990). “The Turkish language reform and language policy in Turkey”. (Edit. G. Hazai) *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft 1*. Budapest: Akademiai, 454-493.
- BRENDEMOEN, B.; HOVHAUGEN, E. (1992). *Tyrkisk grammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- CLAUSON, G. (1972). *An etimological dictionary of pre-thirteenth-century Turkic*. Oxford: Clarendon.
- CROFT, W. (1991). *Syntactic categories and grammatical relations. The cognitive organization of information*. Chicago - London: University of Chicago Press.

²³ Fincede erkek cinsiyetine yönelik bir eğilim olmasına rağmen, bu eğilim Türkçeye göre daha az belirgin görünmektedir.

- DEDE, M. (1982). "A semantic analysis of Turkish nominal compounds". *Journal of Human Sciences* (ODTÜ) 1 (1): 87-102.
- ENGELBERG, M. (1993). "Maskuliini, feminiini, virkamies? [Masculine, feminine, civil servant?]" *Naistutkimus-Kvinnoforskning*, 4: 39-50.
- ENGELBERG, M. (1998). "Sukupuolistuneet ammattinimikkeet [Gendered occupational terms]". *Virittiaja*, 1: 74-92.
- ENGELBERG, M. (1999). *Androcentricity in Finnish: Empirical findings*. [Unpublished manuscript (Yayımlanmamış el yazması)].
- ERĞİN, M. (1958). *Türk Dil Bilgisi*. (20. baskı 1993). İstanbul: Bayrak.
- GRÖNBECK, K. (1936). *Der türkische Sprachbau*. Kopenhagen: Levin & Munksgaard.
- HAIG, G. (1998). *Relative constructions in Turkish*. *Turcologia* 33. Wiesbaden: Harrassowitz.
- JOHANSON, L. (1990). "Studien zur türkeitürkischen Grammatik". *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft I* (Edit. G. Hazai). Budapest: Akademiai, 146-301.
- KISSLING, H. J. (1960). *Osmanisch-türkische Grammatik*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- KÖNIG, W.D. (1987). "Nominalkomposita im Türkischen". *Zeitschrift für Sprachwissenschaft* 6(2), 165-185.
- KORNFILT, J. (1997). *Turkish*. London - New York: Routledge.
- LEWIS, G. L. (1967). *Turkish grammar*. (1991). Oxford - New York: Oxford University Press.
- SILVERIA, J. (1980). "Generic masculine words and thinking". *The voices and words of women and men* (Edit. C. Kramarae). Oxford et al.: Pergamon, 165-178.
- STEUERWALD, K. (1963). *Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart 1: Die türkische Sprachpolitik seit 1928*. Berlin- Schöneberg: Langenscheidt.
- STEUERWALD, K. (1966). *Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart 3: Zur Ablösung des arabischen und persischen Grammatikgutes*. Berlin et al.: Langenscheidt.
- Türkçe sözlük* (1988). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- UNDERHILL, R. (1976). *Turkish grammar*. Cambridge - Mass., London: MIT Press.
- WIERZBICKA, A. (1986). "What's in a noun? (Or: How do nouns differ in meaning from adjectives?)". *Studies in Language* 10(2): 353-389.